

PERIOD ODRASTANJA I SMJERNICE ZA ZBRINJAVANJE DJECE BEZ RODITELJSKOG STARANJA U BIH

THE PERIOD OF GROWING UP AND GUIDELINES FOR THE ALTERNATIVE CARE OF CHILDREN WITHOUT PARENTAL CARE

Lidija Mihailović

Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, BiH

SAŽETAK

Problematika djece bez roditeljskog staranja predstavlja jedan od ključnih segmenata socijalne politike. Realno stanje u ovoj oblasti je nezadovoljavajuće i neophodno je provesti korjenitu reformu, čiji je cilj osigurati uvjete za funkcionalno i uspješno zbrinjavanje ove djece, prije svega u obiteljima (hraniteljskim i usvojiteljskim), te da se i ustanove za njihovo zbrinjavanje moderniziraju i učine funkcionalnijima. Temeljni kriteriji, principi i smjernice moraju biti usuglašeni sa standardima dostignutim u razvijenim demokratskim zemljama: princip najboljih interesa djeteta, izbjegavanje nepotrebnog razdvajanja od roditelja, zbrinjavanje zasnovano na obiteljskom modelu, nediskriminacija korisnika, zaštita djece od zlostavljanja... Ovo je jedna od oblasti u kojoj se najprije moraju pokazati i potvrditi zrelost društvene zajednice i stupanj organizacije države neophodni za pristupanje najširoj svjetskoj zajednici naprednih i demokratskih društava.

Ključne riječi: djeca bez roditeljskog staranja, obitelj, roditeljstvo, prava djece, socijalna skrb o djeci, domovi za djecu, socijalizacija, politika socijalne zaštite, reforma socijalne zaštite, najbolji interesi djeteta, zbrinjavanje, kvalitet zaštite

Key words: children without parental care, family, parenthood, children's rights, children's social care, children's care homes, socialization, the politics of social protection, social protection reform, the best interest of the child, alternative care, the quality of protection

ABSTRACT

The issue of children without parental care is one of the essential segments of social policy. The real situation in this field is unsatisfactory and a radical reform which will ensure necessary conditions for providing functional and successful family-based care of children who have lost parental care (primarily in foster families) is needed. Furthermore, a reform would upgrade and modernize the institutions providing child care and make them more functional. The fundamental criteria, principles and guidelines have to be compliant with the standards implemented in the developed democratic countries: the best interest of the child principle, avoiding unnecessary separation from parents, providing family –based child care, non-discrimination of the participants in the child care programmes, protection of children from violence and abuse etc. This is one of the fields that requires the social community and the organizational levels of country to step up and show political maturity necessary to adjoin the worldwide community of developed democratic societies.

UVOD

Period odrastanja kod djece bez roditeljskog staranja vrlo često predstavlja najteži i najtraumatičniji period u životu osoba koje od samog dolaska na svijet ili od ranog djetinjstva iz ovog ili onog razloga ostanu bez majke i oca, odnosno bez njihove potpore i brige.

Svako demokratski ustrojeno i funkcionalno društvo ima kao jedan od prioriteta upravo socijalnu skrb o djeci bez roditeljskog staranja; u novijoj historiji sustavno organizirana i provođena skrb o takvoj djeci započinje u razvijenijim i naprednijim zemljama Europe u 19. stoljeću. Pri tome, oblici socijalne skrbi kretali su se od raznih vidova materijalne potpore, zbrinjavanja i financiranja, preko organiziranog usvajanja djece bez roditeljskog staranja (u okrilje usvojiteljske/hraniteljske obitelji), sve do modela organiziranja specijalnih ustanova, domova za nezbrinutu djecu, sa kompletnom stručnom skrbi o njihovu odgoju i životu.

Period odrastanja kod ove djece promatra se sa nekoliko aspekata: sa čisto socijalnog (materijalni položaj, status, osiguranje osnovnih uvjeta za život, socijalizacija), potom sa socio-psihološkog aspekta (psihički problemi, emocionalna ranjivost, bunt protiv poretka), sa pedagoško-psihološkog aspekta (problemi u pamćenju i učenju, problemi u odgoju), kao i sa općeg moralnog i antropološko-filozofskog aspekta (problemi neukorijenjenosti, izoliranosti od skupine, otuđenosti). Djeca bez roditeljskoga staranja u pravilu ne mogu biti zbrinuta bez adekvatne stručne (profesionalne) angažiranosti i potpore pedagoga, vaspitača, socijalnih radnika, psihologa i liječnika – dakako, uz funkcionalno postavljen sustav organiziranja i financiranja socijalne skrbi. Fenomenologija odrastanja djece bez roditeljskoga staranja generalno se vezuje za krizne povijesno-socijalne situacije, stanja i periode: prije svega, najviše takve djece stvaraju ratovi i druge velike

katastrofe sa ogromnim brojem ljudskih žrtava, potom veliki socijalni lomovi (revolucije, promjene vlasti), ali također i dugotrajnije ili kraće ekonomske i druge društvene krize (glad, prirodne katastrofe, oskudica u svezi sa materijalnim uvjetima opstanka), odnosno teškoće kojima su izloženi najčešće siromašni i zaostali krajevi u svijetu. Dakako da svoj udio u ovome imaju i problemi iz domena organizacije i funkcioniranja obitelji kao osnovne ćelije društva (neovisno o stupnju kulturno-civilizacijskog razvitka date sredine), tako da i u razvijenijim zemljama, sa povoljnijim uvjetima života i rada, sa boljom organizacijom društvene zajednice i sa učinkovitijom socijalnom politikom nastaje određen procenat djece bez roditeljskog staranja, o kojima skrbi društvo.

ZAŠTITA DJECE BEZ RODITELJSKOG STARANJA; STANJE U BIH

U kulturno-povijesnom i antropološkom smislu podneblje kome pripadamo karakterizira pozitivan odnos prema obitelji kao temelju društva; dakle, moralne norme, svjetonazorski postav, karakterologija i mentalitet naroda ovoga podneblja u cjelini prihvaćaju i podržavaju temeljnu ulogu obitelji i pozitivan odnos prema roditeljstvu kao jednome od stubova i uvjeta opstojnosti zajednice i ispunjenja smisla ljudske egzistencije.

Za razliku od primitivnijih oblika socijalnog organiziranja (rodovsko-plemenski model, nomadski narodi, forme primitivnih izvancivilizacijski zatvorenih i izoliranih zajednica), gdje su i zahtjevi i interakcija u relaciji zajednica-pojedinac po sebi skromniji i gdje je upućenost čovjeka na prirodu i opstanak u njoj daleko važnija i neposrednija od složenijih socijalnih okvira i aspekata života - na ovim prostorima, osobito u novijoj povijesti, razvio se pozitivan odnos prema roditeljstvu: i u okvirima etnologije (običajnost), i u konfesionalno i u etnički-nacionalno

postamentiranom moralu na jednom od najviših mjesta u sustavu vrijednosti stoje upravo odgovornost, obveza i uspješnost misije roditelja kao posrednika i vodiča za ulazak u život novih generacija.

Međutim, povijesno-socijalni kontekst života na našim prostorima karakterističan je po velikim turbulencijama, čestim osvajanjima i prodorima spolja drugih naroda i kultura, značajnim pomjeranjima stanovništva, po brojnim surovim i teškim ratovima te relativno čestim socijalnim i ekonomskim krizama i prevratima - što je sve uvjetovalo da se problematika odrastanja djece bez roditeljskog staranja u skoro svim epohama pojavljuje kao jedan od karakterističnih fenomena u životu svih etničkih zajednica ovoga podneblja.

Opći osvrt na socijalne probleme uzrokovane neadekvatnom skrbi o djeci bez roditeljskoga staranja

I u svijetu i u nas provedena su mnoga istraživanja u svezi sa socijalizacijom, ponašanjem, potrebama i teškoćama ove djece da se uklope u važeće norme društvenog života.

Ako pod *socijalizacijom* podrazumijevamo „proces u kojem pojedinci usvajaju društveno korisne i poželjne obrasce ponašanja i stiču osobine svojstvene članovima društvene zajednice u kojoj žive“²⁷¹ – onda moramo imati u vidu da se taj proces ne može odvijati izvan interakcije među *agensima socijalizacije*, to jest izvan *međuljudskih odnosa*. Za djecu bez roditeljskoga staranja vrlo je važno da budu obuhvaćeni procesom *enkulturacije* (Gudjons) – koji definiramo kao proces čovjekova urastanja u kulturu i stjecanja vlastitoga kulturološkog identiteta. S obzirom na činjenicu da takva djeca rastu i sazrijevaju izvan okrilja obitelji, jasno je da isključivo o učinkovitosti sustava socijalnog staranja i stručnoga rada sa takvom djecom ovisi hoće li se ona moći uklopiti u vladajuće modele društvenog

ponašanja i djelovanja – ili će krenuti stranputicom (delinkvencija, droga, kriminal, prostitucija). Razni vidovi poremećaja u socijalnom stavu i ponašanju definiraju se kao „držanje, odnosno reagovanje koje je u suprotnosti sa opšteprihvaćenim vrijednostima, normama i pravilima ponašanja date socijalne sredine, datog društvenog sistema“.²⁷²

Jasno je da ova djeca u mnogo većoj mjeri nego ona koja odrastaju u okrilju obitelji bivaju izložena rizicima i opasnostima poremećenog ili asocijalnog stava i ponašanja – te da se u sukladnosti s tim posebna pozornost zajednice mora usmjeriti upravo na problematiku njihova adekvatnog zbrinjavanja, odgoja i osposobljavanja za život.

Obitelj se u stručnoj literaturi manje-više svuda definira kao “biološko-socijalna zajednica utemeljena na važećim društvenim normama”²⁷³; koliko je obitelj značajna za ljudski opstanak, najbolje govori sljedeća misao:

“Od obitelji se očekuje da ostvaruje svoje funkcije: reproduktivnu, ekonomsku, emotivnu, zaštitnu i odgojno-moralnu. Te funkcije su međusobno povezane, isprepletene i ovisne. Obitelj predstavlja neminovnu sredinu u kojoj se od najranijeg djetinjstva vrše različiti utjecaji i oblikuje ličnost djeteta. U njoj se od samog rođenja odvija život ljudske jedinice, oblikuju se temelji buduće ličnosti i ostvaruje proces njenog odgoja i socijalizacije. Obiteljski odgoj je prvi odgoj koji društvo daje djetetu. Obitelj je mjesto prvih socijalnih dodira, izvor prvih pojmova o svijetu, čovotu i radu. Obitelj je prva škola moralnih i socijalnih običaja.”²⁷⁴

Umajući ovo u vidu, jasno je u kojoj mjeri su izvanredne i teške okolnosti u kojima odrastaju djeca bez roditeljskog staranja,

²⁷² Z. Ilić: „Resocijalizacija mladih prestupnika“, Beograd, 2000.

²⁷³ R. Tomić: “Komunikacija sa djecom delinkventnog ponašanja”, Tuzla, 2005., str. 59. (navedeno prema Singer, Mikšaj-Todorović “Delinkvencija mladih”, Zagreb, 1993.

²⁷⁴ R. Tomić: *ibid*, str. 59.

²⁷¹ „Pedagoška enciklopedija“, 1989.

izvan okrilja obitelji. Kad se još tome doda da živimo u razdoblju tranzicije, koje traje već više od dva desetljeća, i da otežavajuću okolnost predstavlja opća kriza sustava vrijednosti (sa padom produktivnosti, opadanjem standarda života i rada, relativiziranjem morala, narastajućom ksenofobijom, zatvaranjem u uske okvire datih etnonacionalnih i konfesionalnih skupina) – jasno je da to samo povećava rizike i opasnosti za ovaj profil djece, u smislu teškoća i problematičnosti njihova moralnog odgoja, socijalizacije i enkulturacije.

Neučinkovitost sustava socijalne zaštite u ovome segmentu dovodi do stvaranja uvijek novih populacija neproduktivnih, društveno neprilagođenih, pa i problematičnih individua – o kojima se zajednica dugoročno mora starati kao o socijalnim slučajevima.

Postojeće stanje u ovoj oblasti u BiH

Pravni okvir za zaštitu djece bez roditeljskog staranja nije funkcionalan ni konzistentan. Naime, iako je BiH ratificirala *Konvenciju UN o pravima djeteta* (naknadno uključenu i u Aneks I Ustava BiH), ipak najviši pravni dokument u nas ništa ne precizira u svezi sa načinom primjene ove Konvencije, niti govori o prvenstvu u slučajevima nesuglasnosti domaćega zakonodavstva sa istom.

“Od posebne je važnosti činjenica da ne postoji podzakonska regulativa sa konkretno razrađenim kriterijima za ostvarivanje prava djeteta, kao i odgovornosti za njihovo kršenje, te da odredbe Konvencije o pravima djeteta nisu u potpunosti implementirane u sve grane prava. Ustav BiH delegira pitanja socijalne zaštite na nivo entiteta i ne ističe posebno pitanja porodice i dječije zaštite. Dakle, ne postoji državno zakonodavstvo, već je na snazi više zakona o socijalnoj zaštiti, kao i porodičnih zakona, na različitim nivoima vlasti koji uređuju zaštitu djece bez roditeljskog staranja, dok podzakonski akti postoje samo u RS. Bez obzira na brojne

zakone koji regulišu oblast socijalne zaštite u BiH, može se konstatovati da ne postoje minimalni standardi zaštite djece i porodica ujednačeni na nivou države.”²⁷⁵

U takvoj situaciji, osnovna je uloga i odgovornost centara za socijalni rad u lokalnim zajednicama. Po zvaničnim podacima, u BiH djeluje ukupno 101 centar za socijalni rad (44 u RS i 57 u FBiH), 40 službi socijalne i dječije zaštite te dva kantonalna centra za socijalni rad (uz Pododjel za socijalnu zaštitu Distrikta Brčko).²⁷⁶

Raspoložive statistike za godinu 2.005. pokazuju da je ukupan broj djece bez roditeljskog staranja u BiH oko 3.000 (nepotpuni podaci za FBiH 2.062 djece, a u RS 626 registrirane takve djece). Indikativno je da, pored nepouzdanog broja, nedostaju i precizni podaci o razlozima razdvajanja djece od roditelja, a samim tim je jasno da još lošije stvari stoje sa podacima o djeci koja su pod rizikom od razdvajanja roditelja (poremećeni porodični odnosi, nezaposlenost ili status “čekanja”, djeca rođena izvan braka, djeca samohranih ili nezaposlenih majki itd.).²⁷⁷

Prema podacima nadležnih institucija (Ministarstvo rada i socijalne zaštite) u BiH je zvanično registrirano 15 domova za djecu bez roditeljskog staranja (ukupno oko 930 djece u 13 domova u FBiH, a oko 130 djece u dva doma u RS). Samo pet domova imaju veće smještajne kapacitete (za preko 100 pitomaca), a četiri imaju kapacitete za 50-100 djece. Popunjenost kapaciteta ovih domova (2.005.) kreće se oko 80%, a polovica od sve te djece nalaze se u ovim ustanovama dulje od tri godine.²⁷⁸

Podaci iz 2.005. o djeci zbrinutoj u hraniteljskim obiteljima (805 djece u FBiH, oko 500 u RS i Distriktu Brčko) ukazuju na to da je najviše takve djece u Sarajevskom, Tuzlanskom i Zeničko-dobojskom kantonu,

²⁷⁵ „Dokument politike zaštite djece bez roditeljskog staranja i porodica pod rizikom razdvajanja u FBiH 2006.-2016.“, str. 10.

²⁷⁶ Ibid. str. 10.

²⁷⁷ Ibid. str. 10-11

²⁷⁸ Ibid. str. 11-12

dok je u RS stanje u ovoj oblasti bolje (79.5% ove djece od ukupnog njihova broja smješteno je u hraniteljske obitelji).

Napokon, najindikativniji su podaci o usvojenjima: iako su podaci nepotpuni, jako je mali broj usvojenja (4 slučaja u FBiH u 2.003. Godini, odnosno ukupno 19, po podacima nevladinih organizacija; samo 7 usvojene djece u RS u periodu 2.003-2004. I samo 6 u istom periodu u Distriktu Brčko).²⁷⁹

Iako se ovaj oblik (usvajanje) u svijetu smatra najproduktivnijim rješenjem, složenost procedure za usvojenje, pa i kriza koja traje tijekom ovih tranzicijskih godina uvjetovali su ovako mali, gotovo zanemarljiv broj usvojenja djece bez roditeljskog staranja.

POLITIKA ZAŠTITE DJECE BEZ RODITELJSKOG STARANJA I NJEZINO PROVOĐENJE U BIH

“Mnogobrojne studije koje su se bavile problemom afektivnog lišavanja proučavale su posledice odvajanja dece na najnižem uzrastu ili traume situacionog karaktera koje su i vremenski prolazne. Suština emocionalnih problema kod dece koja su od rođenja u zaštiti ili u krajnje poremećenim odnosima je trajnost primarne traume odbacivanja, koja se ponavlja u dečijem iskustvu. Odbacivanje nije događaj već događanje, trajno vezano za ličnost. Već i sam dolazak u diomsku sredinu je dovoljno provokativan moment za dete koje se izmešta iz svog socijalnog miljea i svih do tada izgrađenih objektnih veza. Osim ponovo aktualizovanog problema separacije, pojavljuje se i problem individuacije u nepoznatom socijalnom polju. Ostvarene identifikacije tokom prethodnih faza su raznovrsne i po kvantitetu i po kvalitetu. Veze sa prirodnom porodicom u fizički odvojenim uslovima u

domu postepeno slabe, menjaju se, ali, naravno, i dalje traju.”²⁸⁰

Ovom politikom obuhvaćena su djeca starosti do 18 godina koja su pod rizikom u pogledu razvoja i odrastanja jer su izvan obiteljskoga okruženja, nemaju oba roditelja ili su roditelji onemogućeni da žive s djecom ili zato što je disfunkcionalna obitelj (nasilje u obitelji, razvod, nepostojanje materijalnih uvjeta za život), sa temeljnim problemom u razvoju ličnosti koji je u gornjem navodu precizno artikuliran. Također se vodi računa i o djeci (mladim osobama) preko 18 godina koja su bila u tom statusu do punoljetstva (u smislu daljnje skrbi i poticaja u smjeru socijalizacije).

Međutim, s obzirom na teškoće koje generalno prate proces tranzicije, neophodno je načiniti odlučne korake u pravcu reforme sustava socijalne zaštite djece bez roditeljskog staranja.

Nadležne institucije su uz potporu međunarodnih organizacija iz ove oblasti (prije svih UNICEF) sačinile dugoročnu strategiju reforme sustava zaštite djece bez roditeljskog staranja, čiji su osnovni ciljevi da se u razdoblju od 10 godina provede transformacija velikih institucija (domova) u male i da se favoriziraju porodični oblici zbrinjavanja ove djece. Preduvjeti za to su ustanovljenje pravnih i stručnih kriterija, dinamike i nositelja ove reforme (što će tek predstavljati adekvatni okvir za stvarne promjene stanja u ovoj oblasti).

Nedvojbeno ja da postojeće stanje u ovoj oblasti nije zadovoljavajuće i da se reformski zahvati u socijalnoj politici uopće moraju promatrati kao jedan od temeljnih uvjeta za pristupanje EU.

Principi i standardi reforme socijalne zaštite djece bez roditeljskog staranja

Prvi princip novog pristupa mora biti princip najboljih interesa djeteta: interesi svih drugih moraju biti podređeni interesu

²⁷⁹ Ibid. str. 12

²⁸⁰ “Adolescencija: identitet, psihopatologija, psihoterapija”, zbornik radova, Beograd, 1997., str. 164-165

djeteta, a u slučaju kršenja prava djece mora biti jasno utvrđena odgovornost i moraju uslijediti sankcije za prekršitelja.

Potom, mora se voditi računa o tome da zajednica potporu pruža ne samo djeci, već i njihovim obiteljima, koliko je to moguće, kako bi se izbjeglo nepotrebno razdvajanje roditelja od djece (kad roditelji ne mogu isključivo zbog materijalnog, zdravstvenog ili socijalnog statusa ispunjavati svoje obveze). Potpora roditeljima je u tim slučajevima zaspravo isto što i potpora djeci, samo ako se time može osigurati barem minimalno normalno funkcioniranje obitelji.

Članak 20. *Konvencije o pravima djeteta* naglašava da je pravo djeteta da mu se uskraćenost vlastitog obiteljskog okruženja nadomjesti na što adekvatniji način, dakle da se u okrilju nove obitelji (usvojiteljske ili hraniteljske) osiguraju kontinuitet i sveobuhvatnost pristupa u odgoju djeteta, sa punom pažnjom u smislu svestrane skrbi o etničkom, kulturnom, religijskom i jezičkom podrijetlu djeteta. Logično je da u slučajevima izdvajanja djece iz obitelji prednost u rješenju njihova statusa ima potencijalna hraniteljska obitelj, a samo u slučajevima trenutno neophodnog trajnog rješenja usvojiteljska obitelj.

Konvencija o pravima djeteta u članku 25. predviđa periodičnu reviziju situacije sa svih aspekata smještaja i zbrinjavanja ove djece, tako da se sa promjenom u potrebama i zahtjevima može i korigirati i pristup u rješavanju njihova statusa.

Temeljni je princip, također, da nijedno dijete ne smije i ne može biti diskriminirano u rješavanju njegova statusa, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu ili konfesionalnu pripadnost, imovinsko stanje, fizičko ili mentalno oštećenje (retardaciju). To uključuje i apsolutnu zaštitu od zlostavljanja ove djece (članak 19. i 34. *Konvencije o pravima djeteta*), to jest donošenje svih potrebnih podzakonskih akata u ovoj oblasti i utvrđivanje jasnih procedura u slučajevima bilo kakvog iskorištavanja, zanemarivanja ili zlostavljanja ove djece.

Napokon, od presudnog značaja za uspješnu reformu u ovoj oblasti je i multiresorni pristup, gdje se sva materijalna i proceduralna pitanja zaštite djece i obitelji rješavaju usuglašenim zajedničkim djelovanjem ili koordiniranjem svih nositelja socijalne zaštite (među nadležnim sektorima i među entitetima).

Vrijeme marginaliziranja i minimiziranja ove problematike i, uopće, sektora socijalne zaštite, nepovratno je prošlo: tranzicijska silazna putanja kojom se tako dugo spuštamo na gotovo svim svjetskim ljestvicama koje sadrže pokazatelje realnoga stanja, razvitka i prosperiteta pojedinih zemalja, došla je gotovo do najniže moguće razine. Sad je trenutak da se, u sklopu promjene shvatanja i prakticiranja politike i socijalnog angažmana uopće, suočimo sa istinom - da nema napredovanja ni za jedno društvo u kom se oblast socijalne zaštite, i osobito skrb o djeci bez roditeljskog staranja, ne izmijene i ne unaprijede na učinkovit način.

ZAKLJUČAK

Cjelokupna oblast socijalne zaštite svojevrsno je ogledalo, u kom se zrcali sposobnost, gotovost i moć jedne društvene i državne zajednice da organizira život po mjeri čovjeka i u sukladnosti sa njegovim realnim potrebama i interesima.

Osobito je u tom kontekstu važan problem pružanja adekvatne socijalne skrbi djeci bez roditeljskoga staranja: cijele generacije onih koji dolaze trebaju ostvariti elementarnu razinu socijalizacije i adaptacije - a to je za djecu bez roditeljskoga staranja gotovo nemoguće, ako društvo ne preuzme brigu o njima i ako se ne organizira na pravi način i ne uspostavi učinkovite modele i mehanizme skrbi o njima.

Reforma ove oblasti zadaća je kojoj se mora posvetiti cjelokupna zajednica, kako institucije sustava, tako i sve neformalne ili nevladine organizacije, mediji, udruge i struka uopće (psiholozi, pedagozi, antropolozi, medicinari, psihijatri,

sociolozi, političari) - kako bismo ostvarili napredak i primakli se dostignutim standardima zaštite u svijetu.

U tom smislu je od presudnoga značaja reforma u ovoj oblasti koju su potakle i koju provode, zajedno sa institucijama vlasti, međunarodne organizacije što se širom svijeta bave ovom problematikom, na čelu sa UNICEF-om. Temeljni ciljevi ove reforme su:

1. Modernizacija domova za nezbrinutu djecu (u smislu njihove veće funkcionalnosti, mobilnosti i bliskosti obiteljskom okruženju);
2. Provedba politike osiguravanja hraniteljske ili usvojiteljske skrbi za ovu djecu;
3. Uspostava učinkovitog pravnog mehanizma (podzakonski akti) kojim bi se u ovoj oblasti osiguralo bolje provođenje politike socijalne zaštite;
4. Koordinacija i međuresorno djelovanje institucija vlasti u ovoj oblasti;
5. Osvještenje šire zajednice o značaju pravilnog postavljanja i razrješavanja problema iz ove oblasti (medijska pozornost, aktivizam);
6. Apsolutna prevalencija poštovanja realnog interesa djece (kao najvišeg cilja i kao temeljnog principa) u vođenju ovih poslova i ove politike.

LITERATURA

- [1] Grupa autora: „Situaciona analiza zaštite djece bez roditeljskog staranja u FBiH i implementacija dokumenta *Politike zaštite djece bez roditeljskog staranja i porodica pod rizikom od razdvajanja u F BiH 2006. – 2016.*“, Ministarstvo rada i socijalne politike FBiH, Sarajevo, 2010.
- [2] Grupa autora: „Dokument politike zaštite djece bez roditeljskog staranja i porodica pod rizikom od razdvajanja u FBiH 2006. – 2016.“, Ministarstvo rada i socijalne politike FBiH, Sarajevo, 2006.
- [3] Grupa autora: „Korak u budućnost: kako pomoći mladima da se što bolje snađu po izlasku iz javne brige“, priručnik za profesionalce, SOS Dječija sela BiH, SaRAJEVO, 2011.
- [4] „Socijalizacija djece bez roditeljskog staranja. Zbornik radova sa okruglog stola i seminara“, Zenica: Save the Children UK, Zenica, 1999.
- [5] „Socijalni rad i socijalna zaštita; saznanja i iskustva Centra za socijalni rad Zenica“, JU Centar za socijalni rad Zenica, Zenica, 2005.
- [6] „Akcioni plan za provedbu zaštite djece bez roditeljske skrbi i obitelji pod rizikom od razdvajanja u FBiH 2006-2016. (za period 2012.-2013.)“, Ministarstvo rada i socijalne politike FBiH, Sarajevo, 2011.
- [7] A. Dyregrov: „Tugovanje u djece“, EDUCA, Zagreb, 2001.
- [8] R. Čaušević: „Trauma i škola“, Dom štampe, Zenica, 2003.
- [9] N. Ažbaba-Gajanović: „Psihički razvoj djeteta i vaspitanje“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1982.
- [10] Lj. Erić, V. Čurčić (priredili): „Adolescencija: identitet, psihopatologija, psihoterapija“, KBC „Dragiša Mišović“, Beograd, 1997.
- [11] Z. Ilić: „Resocijalizacija mladih prestupnika“, Beograd, 2000.
- [12] R. Winkel: „Djeca koju je teško odgajati“, EDUCA, Zagreb, 1996.
- [13] M. Dervišbegović: „Socijalni rad“, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1995.
- [14] Z. Kuburić: „Porodica i psihičko zdravlje dece“, Čigoja štampa, Beograd, 1999.
- [15] O. Ayalon: „Spasimo djecu“, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- [16] M. Miković: „Psihosocijalni poremećaji djece izazvani ratom u BiH“, Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, 1997.
- [17] R. Tomić: „Komunikacija sa djecom delinkventnog ponašanja“, DENFAS, Tuzla, 2005.